

---

УДК 81'375.45

Григорій Халимоненко (м. Київ)

## ПОХОДЖЕННЯ СЛОВА ЧУМАК

*Запропоновано етимологію укр. чумак — це тюрк. çıtaq / çıtuqaq "той, що занурюється; пірнальник" від тюркського дієслова çıttaq "пірнати, занурюватися". У процесі адаптації тюркізма чумак могла відбутися контамінація слів чумак та тумак / тумма < тюрк. tutaq / tuta "людина-метис".*

**Ключові слова:** епонім, власна назва, епонімічні терміни, термінологія.

Єутність інституту чумацтва в українських істориків завжди викликала велике зацікавлення, що й стимулювало досить активне й плідне дослідження цього стічно-соціального руху, особливо у ХІХ ст. Неодноразово на з'їздах сходознавців порушували й питання походження терміна **чумак**, але завжди воно відлунювало тим самим висновком: «етимологію слова визначити важко, але ясно, що то орієнталізм». Одначе скрупульозного дослідження етимології слова з боку науковців тюркського світу не було з однієї причини: і саме слово, й поняття, означуване ним, для тюрків було чуже десь за межами їхнього світу. Це й справді так, чумацтво — явище, можна сказати, винятково українське, як і козаччина та гайдамацький рух. Усі ці три етнічно-соціальні рухи зароджувалися в тюркському суспільстві, де хутко й згасали, і лише в Україні набрали потуги на міцному економічному й політичному підґрунті. Етимологізувати слово **чумак** на ґрунті слов'янських мов не вдається. Небагато матеріалу віднайде дослідник, удавшись й до тюркських мов, але ж у подібному стані опинилися були науковці, коли заходилися пояснювати походження слова **козак**.

Отже, яку джерельну базу має у своєму розпорядженні тюрколог, щоб поставити крапку на проблемі походження терміна **чумак**? По-перше, його структура дозволяє змодельовати тюркський етнізм — це çıtuqaq. де **çım** — корінь, а **-yaq-** — суфікс, той самий, що й у сло-

ві qazyaq > укр. козак. Те, що у пізнішій формі *çumaq*, як і в *qazaq*, увулярний **-у-** зник, свідчить: тюрк, *çumaq* в українську мову було запозичене не раніше XIII ст., принаймні у словнику половицької мови XIII ст. “Codex Cumanicus” слово *cossaq* „козак чатовий, охоронець“ засвідчується вже без приголосного **-у-**.

Тюркський мовний матеріал дозволяє віднайти дієслово, семантичне значення якого більш чи менш точно дозволяє реконструювати тюркський іменник, що його можна зіставити з укр. **чумак** „візник і торговець, який перевозив на волах хліб, сіль, рибу та інші товари для продажу“ [1 XI: 382] — це **çomtaq**, засвідчене вже в пам'ятках XII ст. мовах тюркських народів Сибіру, Далекого Сходу, а також кримсько-татарській, караїмській та турецькій мовах з тим самим значенням: „занурюватися, пірнати, плавати“, також пор. *çomaq* „занурення“; *çomuç*, *çomuç* „ківш, ополоник“ > рос. „чумычка“; *çomuq* > *çomıq* „пташка чомга (очевидно, пірнає у воду, щоб знайти поживу)“ [2: 153; 3: 345; 4: 631; 5: 2031]. Слово знайшло відображення в українських пам'ятках як гідронім — йдеться про назву річки Чумгак / Чугмак, притоку Оржиці: ще одне красномовне свідчення на користь «водного» походження слова чумак. А в документі 1888 р., що його опублікував Д. Яворницький, засвідчується тюркський (ногайський) антропонім **Чумак**: «Джамбуїлуцького народа авула Акыр Хаджи Чюмак называемого татарина» [6: 25].

Отже, укр. **чумак** < тюрк, **çomaq** „пірнальник: той, що занурюється (у воду)» < *çom-* „занурюватися, пірнати“ + афікс **-aq** < **-yaq**. У наведеному вище (СУМ) визначенні українського терміна *чумак* наголос робиться на значеннях «візник і торговець», насправді ж нівелюється важлива ланка процесу добування солі та вилову риби, невід'ємного від занурювання та пірнання у море чи річку. Очевидно, діяла певна корпорація людей, які добували сіль, ловили рибу, серед них могли бути й українці, наприклад, з колишніх невільників чи так звані *туми* «особи, в котрих один з батьків турок чи татарин, а другий українець» [7 IV: 294]. Наледве чи українські чумаки не брали участі в таких процесах. У зв'язку з цим доцільно порушити ще й таку проблему: наскільки безпечна була робота чумака, коли потрібно було перейти чималі терени (недарма ж Чумацький Шлях!), де кочували, вдаючись до здобишництва, грабунку, а вряди-годи й убивства представники етносів, що лишилися в українським степу з доби Золотої Орди. Певна річ, якимось чином чумаки мали пільгові умови для безпечного пересування, мабуть, котрась частина з них володіла тюркською мовою, отже, було розуміння взаємної вигоди. У зв'язку з цим необхідно звернутися до етимології слова **тумак/тума**. У своєму «Літописі» Самійло Величко описує епізод визволення з татарської неволі семи тисяч українців: «...а до християн, яких було чоловічої й жіночої статі сім тисяч, випробовуючи, сам Сірко сказав таке слово: «Хто хочете, ідіть з нами на Русь, а хто не хоче, вертайтеся до Криму». Коли християни й **туми** з християн, що народились у Криму, почули

це, то дехто з них, а саме три тисячі, зволили краще повернутися до Криму... [Сірко] запитав їх, чого б то вони квапилися до Криму? Вони відповіли, що мають уже в Криму свої осідлиська й господарства і через це краще там бажають жити, ніж у Русі, нічого свого не маючи [8: 191]. Виникає питання: а чи не оті **туми**, працюючи на соляних промислах, ставали чумакам у нагоді як постачальники солі й тараньки, та, що особливо важливо, були основною ланкою у взаєминах з мусульманським населенням Криму, коли йшлося про безпеку пересування. Врешті не можна заперечувати й факту, бодай часткового, формування чумацьких ватаг з цього двомовного контингенту.

Слово **тума** і **тумак** відоме й за межами України, та саме в українській мові йому притаманна варіативність форм і значень: **тума** «помісь порідної вівці з простою»: «особа, в котрої один з батьків турок чи татарин, а другий — українець [7 IV: 294]: **тум** “так говорять про домашніх тварин покращеної породи: се не простий, а тум — тобто кращої породи” [9: 358]; **тумак** “помісь зайця сірого (русака) та зайця-біляка”; **тума** “похмура, мовчазна людина” [1 X: 316]; діал. (Прилуччина) **товмак** “недорозвинена людина”; рос. (півд.) **тума** «метис, помісь з татариним», (донськ.) **тума** «не корінний козак; прибула метис»; **тумак** «так у Забайкаллі з кпином говорять про мешканців Нерчинська»; «телепень» [10 IV: 119]; кабард. **tume** „нечистокровний, помісь“ [11: 50].

Зіставмо ці факти з тюркською лексикою, пор. каз. **tuma** „родич“; **tumuş** “кінь, що народився від казахської кобили та аргмака”; крм. чаг. (ст.-узб.) **toyma** «дитя», «дитина раба, кріпака», «раб» (вживається, щоб уникнути образливого слова кул «раб»: тат. **tuma** “нащадок”, “приплід”, тат. діал. **tumaq** «байстрюк», «самосійна культурна рослина», туркм. **doyma** “син, хлопчик”; караїм, **tuw** „недоношена дитина“; куманд. (Сибір) **tumya** „молодший брат чи сестра“; крм. **doyma** „притаманне від народження“ < **toymaq/towmaq** “народжувати”, “народжуватися” [12: 47].

Отже, досить чимала кількість двомовного населення Криму й теренів, тимчасово підвладних Туреччині й Ханату, т. зв. **туми/тумак**, очевидно, мали тісні контакти з чумаками, і в певному середовищі термін чумак міг сприйматися вже не тільки зі своїм прямим значенням “людина, що пов’язана з процесом видобутку солі”, а й “особа-метис, що поєднана з корпорацією українців, які довозять з Криму сіль, рибу тощо”. У цьому разі варто навести приклади, коли тюрк, **çommaq** «занурюватися, пірнати, плавати» в декотрих тюркських мовах чи діалектах відповідають форми з початковим **t-/d-**: сх.-тюрк. **tummaq** “спускатися річкою”; тур. діал. **dummaq** “занурюватися у воду; тонуть” [13: 294]. Отже, взаємозамінність тюрк. **ç > t**, а **t > ç** спорадично притаманна тюркським мовам. Не зайве буде звернути увагу ще й на загадкове д.-тюрк. **çomaq** «мусульманин (у вустах іновірців» [2: 153], яке дуже нагадує ситуацію в міжетнічних взаєминах українців та мусульманського населення Кримського ханства.

1. Білецький-Носенко П. Словник української мови. — К., 1966.
2. Величко С. Літопис. — К., 1991. — Т. 2.
3. Грінченко Б. Словарь української мови. — К., 1958. — Т. 4.
4. Джидалаев Н.С. Тюркизмы в дагестанских языках. — М, 1990.
5. Древнетюркский словарь. — Л., 1969.
6. Караимско-русско-польский словарь. — М., 1974.
7. Крымскотатарско-русский словарь. — Тернополь, 1994.
8. Радлов В. Опыт словаря тюркских наречий. — СПб., 1905. — Т. 3.
9. Севортян Е. Этимологический словарь тюркских языков. — М., 1980.
10. Словник української мови: В 11 тт. — К., 1970 — 1980.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. 1973. — Т. 4. —VI.
12. Халимоненко Г. Тюркізми у професійно-виробничій лексиці української мови. — К., 1995.
13. Эварницкий Д. Сборник материалов для истории запорожских Козаков. — СПб., 1888.

*Khalymonenko Hryhoryi (Kyiv)*

#### ORIGIN OF THE CHUMAK WORD

The word chumak on the base of turkish languages have been considered.

**Key words:** chumak, Turkish languages.